

PIOTR DŁUGOSZ ▶▶

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4875-2039>

Adaptacja pokoleń społeczeństw postsowieckich do radykalnych zmian społecznych

Adaptation of generations in post-Soviet countries to most radical social changes

Abstract

The article inquiries into the influence of age on the adaptation to changes among post-Soviet societies. The analysis of secondary data from survey research conducted in representative research samples in post-soviet republics was used in the research. Survey data from Russia (N=992), Belarus (N=1034), Moldova (N=970) and Ukraine (N=1000) was analyzed. The results show that the age facilitates positive adaptation. Younger generations had a higher level of happiness, evaluated their financial situation, their standing in the social hierarchy and prospects for the future better. The highest level of satisfaction with democracy was noted in Belarus and Russia. Lower marks were given by the citizens of Moldova, whereas the biggest disappointment was noticed in Ukraine. The Russians and the Belarusians followed by the Moldovans were located on high positions on the continuum of adaptation to social changes, but the Ukrainians managed to adapt to the system to the lowest degree.

Keywords: Post-Soviet countries, transformation, social changes, generation, adaptation, socio-cultural trauma

Адаптация поколений постсоветских стран к радикальным социальным изменениям

Аннотация

Целью статьи было исследование влияния возрастного фактора представителей постсоветских стран на приспособление к социальным изменениям. В статье представлены результаты опроса, который проводился на репрезентативных выборках в бывших советских республиках. Анализ ответов респондентов из России (N=992), Беларуси (N=1034), Молдавии (N=970) и Украины (N=1000) показал, что возраст респондента способствует позитивной адаптации. Так, представители младшего поколения имели высший уровень счастья, лучше оценивали финансовую ситуацию и позицию в социальной иерархии, а также лучше оценивали свое будущее. Наивысший уровень удовлетворения демократией зафиксирован в Беларуси и в России, более низкий у жителей Молдавии, и наибольшее разочарование было на Украине. Исследование показало, что лучше всего с приспособлением к общественным изменениям справлялись россияне, потом белорусы, дальше молдаване и хуже всего украинцы.

Ключевые слова: постсоветские страны, трансформация, социальные изменения, поколение, адаптация, социо-культурная травма

Zmiany wywołane rozpadem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w 1991 roku zapoczątkowały procesy niepodległościowe w byłych republikach radzieckich. Wraz z uzyskaniem suwerenności były państwa postkomunistyczne odziedziczyły stare problemy z niewydolną gospodarką i trwającym je od dłuższego czasu kryzysem ekonomiczno-społecznym. Uzyskanie samodzielnego bytu państwowego nie rozwiązało dotychczasowych dylematów, a naraziło mieszkańców postkomunistycznych republik na nerwicę transformacyjną (Frencel-Zagórska, 1994), traumę społeczno-kulturową (Sztompka, 2000; Abbot, 2007; Pusca, 2007; Berend, 2011; Bridger, Pine, 2013; Aarelaid-Tart, Kannike, 2004; Федотова, 2005; Тощенко, 2015), czy też szok przyszłościowy (Toffler, 1998). Społeczne koszty przemian, polegające na spadku pozycji społecznej, bezrobociu, wzroście przestępczości, pauperyzacji, inflacji, kryzysie tożsamości społecznej, okazały się na tyle dotkliwe, że społeczeństwo postkomunistyczne na powrót dokonało zwrotu w kierunku dawnych sił politycznych, co brał już pod uwagę w swoich analizach Samuel Huntington (1995).

Zmiany zamiast szybko oczekiwanych profitów przyniosły niemałe rozczarowanie. Społeczeństwa postsowieckie doznały szoku, a był on tym większy, im bardziej nierealistyczne oczekiwania i nadzieje łączono z upadkiem Związku Radzieckiego (Соколова, 2010). Myślano, że wystarczy odsunąć komunistów od władzy, a dotychczasowe problemy znikną, jak za dotknięciem czarodziejskiej różdżki. Niebawem jednak się okazało, że transformacja radykalnie zmieniała warunki życia, a ludziom przywykłym do funkcjonowania w komunizmie nie jest łatwo dostosować się do wymagań nowego systemu. O możliwościach przystosowawczych do wolnego rynku, wyłaniającego się z chaosu dezintegracji sowieckiego imperium, poza kapitałem społecznym, ekonomicznym, kulturowym, decydował też wiek, czy też faza życia, w jakiej znajdowała się jednostka. To, w jakiej fazie życiowej zastała jednostkę zmiana systemowa, miało decydujący wpływ na jej strategię działania (Giza-Poleszczuk, Marody, 2000, s. 55; Ядов, 2007).

Najłatwiej w nowym systemie było odnaleźć się ludziom młodym. Bo wiem młodzież jest innowacyjna, szybko się uczy i jest podatna na zmiany. Już Karl Mannheim (2011) zauważył, że młodzież jest czynnikiem zmiany i siłą rewitalizującą społeczeństwo. Na ten fakt zwrócił również uwagę Huntington (1995, s. 150) twierdząc, iż studenci stanowią uniwersalną opozycję, są przeciwni wszelkim systemom istniejącym w ich społeczeństwach. Łatwo ich porwać na barykady, co pokazała wcześniejsza kontestacja młodzieży w Europie Zachodniej i Ameryce w latach 60. XX wieku oraz nieodległe wydarzenia Arabskiej Wiosny (Castells, 2013). Młodzież może stać się nie tylko przedmiotem zmiany, ale też jej podmiotem. Dobrze zobrazowały to wydarzenia Pomarańczowej Rewolucji w 2004 roku i Euromajdanu z przełomu 2013/2014 roku na Ukrainie.

W warunkach radykalnych zmian społecznych w byłych republikach radzieckich najłatwiej powinni sobie radzić najmłodsi przedstawiciele postkomunistycznego społeczeństwa, których urodziny przypadają na lata 1985–1996. Zatem wejście w dorosłość najmłodszych roczników przypadało na okres konsolidacji hybrydowych rozwiązań systemowych zdominowanych przez częściowo wolnorynkowe gospodarki, silnie skorumpowane z oligarchicznymi i autorytarnymi rządami (Åslund, 2010, s. 376). Średnie pokolenie urodzone w latach 1960–1984 było częściowo świadkiem czasów

breżniewowskiej stabilizacji i kryzysu ZSRR. Niewątpliwie doświadczyło ono wielu zawirowań i napięć, powstałych w wyniku wchodzenia w dorosłość i wyłaniania się nowego ładu. Zaś najstarsi mieszkańcy byłych republik radzieckich są dziećmi minionej epoki, powojennym pokoleniem, które dorastało w cieniu stalinowskiego terroru, w epoce społecznego awansu i nowych możliwości, jakie stwarzał komunizm. Dobrze różnice pokoleniowe pokazują badania zrealizowane w Rosji w 1992 roku. *Dień Pobiedy* (Dzień Zwycięstwa) obchodziło tylko 2% respondentów do 20 r.ż., 25% do 55 r.ż., a powyżej 55 r.ż. 40% (Голов и ин., 1993, s. 37). Zaś w badaniach mieszkańców Rosji w 2001 roku na temat przystosowania do zmian w najmłodszym pokoleniu tylko 8% stwierdziło, że ma problem z przystosowaniem, w starszych pokoleniach było to 28%. Z kolei do stosowania strategii ograniczania siebie przyznało się 15% wśród najmłodszego pokolenia i 48% w średnim i starszym pokoleniu. O tym, że w nowej rzeczywistości trzeba kombinować, było przekonanych 30% najmłodszych respondentów, ponad 40% przedstawicieli średniej generacji i 3% najstarszych respondentów. Widoczne były też różnice w ocenie różnych okresów historycznych. Czasy Stalina jako dobre oceniło 11% najmłodszych respondentów, 40% w średnim wieku i prawie 70% w najstarszej generacji. O tym, że najlepszy czas dla ZSRR był do 1995 roku było przekonanych 32% najmłodszej generacji oraz 80% w średniej i najstarszej (Левада, 2001). Analogiczne różnice międzypokoleniowe zaobserwowano w badaniach nad nostalgią do ZSRR. W badaniach w 2016 roku wśród najmłodszych respondentów do 34 r.ż. żałowało rozpadu ZSRR 37%, w grupie 35–59 lat 70%, wśród najstarszych powyżej 59 r.ż. 85% (Общественное..., 2017).

W niniejszych analizach poddana weryfikacji zostanie teza zakładająca, że ludzie młodzi z przynależnymi jej atrybutami, takimi jak idealizm, żywiołowość, innowacyjność, siła, odwaga, są w stanie radzić sobie najlepiej z wyzwaniami będącymi skutkiem rozpadu starego systemu i tymi wyłaniającymi się z wejścia byłych republik radzieckich w orbitę procesów globalizacyjnych. Młodość stanowi zasoby ułatwiające adaptację. Młodsze generacje łatwiej adaptują się do zmian, gdyż nie posiadają starych nawyków, są elastyczne, lepiej wykształcone i dzięki podłączeniu do sieci stanowią część globalnej społeczności. Należy też przyjąć, że wyższymi zasobami psychologicznymi, kulturowymi będą dysponować młode pokolenia.

Kolejnym celem analiz jest też porównanie czy procesy adaptacyjne w byłych republikach radzieckich mają podobny przebieg i są uniwersalne dla tego typu społeczeństw o podobnej przeszłości.

Pokolenie jako narzędzie zmiany

Młodzież jest często traktowana jako narzędzie zmiany społecznej. Wejście nowych kohort wiekowych dynamizuje społeczeństwo, co dostrzegło już przed laty wielu badaczy (Mannheim, 2011; Ortega y Gasset, 1993; Chałasiński, 1969; Mead, 2000). W warunkach nagłych i gwałtownych zmian to młodzież staje się przewodnikiem dorosłych i najlepiej się adaptuje do zmieniającej się rzeczywistości (Mead, 2000). W ramach kultury prefiguratywnej dochodzi do pęknięcia między doświadczeniami rodziców i ich dzieci. Pojawia się luka pokoleniowa, gdyż starsi byli socjalizowani w zupełnie innych warunkach niż obecnie przyszło żyć młodzieży. Poprzez rozległość i szybkość zmian, jakie pojawiają się wraz z transformacją, młode pokolenie niejednokrotnie staje się przewodnikiem i nauczycielem generacji dorastającej w starych, odmiennych realiach systemowych. Na ten fakt zwrócił też uwagę Bogdan Mach twierdząc, iż zmiany w krajach postkomunistycznych tworzą nowe opcje i zauważalny jest wzrost w nich znaczenia młodzieży. Jest ona aktywnym aktorem i czerpie z niej wymierne korzyści, stając się motorem rozwoju (Mach, 2000, s. 26). Warto też dodać za Machem (Ibidem, s. 27), że transformacja oznacza co innego dla młodszych i starszych roczników. Rozpad Związku Radzieckiego otworzył przed młodymi ludźmi realne szanse, których nie mieliby nigdy w minionym systemie. Młodzi niewiele zainwestowali w tamten system, łatwiej więc podjąć im wysiłek adaptacji do nowego systemu.

Wprowadzając do analiz adaptacyjnych wobec zmian kategorię wieku *explicite* dotykamy pokolenia. Analiza pokoleniowa ma w naukach społecznych bogatą tradycję (Ossowska, 1963; Garewicz, 1983; Kłoskowska, 1987; Ortega y Gasset, 1993; Fatyga, 2005; Mannheim, 2011). Zazwyczaj kategoria pokolenia była wykorzystywana do próby eksplikacji wpływu wydarzeń społeczno-historycznych na formowanie się wspólnoty postaw, wartości i światopoglądu młodzieży. Pokolenia stanowiły zaczyn zmian rzeczywistości społecznej i niejednokrotnie burzyły zastany ład, jak to miało miejsce na

Zachodzie w latach 60. XX wieku, w przypadku pokolenia 69' czy pokolenia Solidarności w Polsce w latach 80. XX wieku.

Wedle orientacji historycznej głównymi przesłankami do powstania pokolenia są wydarzenia historyczne. W tle wojen, rewolucji, kryzysów czy okresów przyspieszonych zmian dorasta młodzież znajdująca się w okresie formowania tożsamości. Pod wpływem tych wydarzeń kształtujących tworzy się pokolenie. W ujęciu kulturowym wydarzenia historyczne wywołują reakcje wśród młodzieży i na bazie wspólnoty myśli, przekonań tworzy się nowe pokolenie (Wrzesień, 2009, s. 16). Innymi słowy, historia zbiega się z jednostkową biografią i nie jest przeżywana w pojedynkę, ale wspólnie, tworzy jedno doświadczenie grupowe. Prawdziwość powyższych założeń można znaleźć w wielu badaniach nad pokoleniami w Związku Radzieckim w XX wieku (zob. Левада, 2001; Tarnavskiy, 2007; Смолина, 2014), jak też w Polsce (Gołębiowski, 1991; Świda-Ziemba, 2010; Fatyga, 2002) i Niemczech Wschodnich (Ahbe, Gries, 2015).

Przywołane wyżej analizy pokoleniowe pokazują, że wydarzenia historyczne miały wpływ na formowanie się pokoleń w krajach byłego bloku wschodniego. W warunkach rozpadu Związku Radzieckiego tożsamość danego pokolenia i skorelowane z nią zasoby kulturowe, ekonomiczne, społeczne mogą mieć istotny wpływ na zdolności adaptacyjne wobec społecznych zmian.

Niežnośny ciężar historii

Emil Durkheim pisał przed laty, że szczęście, a nawet życie każdej istoty zależy od tego, czy jej potrzeby znajdują się we właściwym stosunku do środków, którymi dysponuje. Jeśli jednostki wymagają więcej niż mogą dostać, lub po prostu pragną czegoś innego, są nieustannie narażone na przykrości i nie mogą działać bez kłopotów (Durkheim, 2011, s. 316). Twórca teorii anomii miał doskonałą intuicję i był w stanie przewidzieć, jakie skutki społeczne może wywołać gwałtowna zmiana. Z jednej strony, zmiany wywołane kryzysem, rewolucją, narażają ludzi na szwank, pozbawiając ich dotychczasowych dóbr i generują poczucie straty. Z drugiej strony, wywołują nadzieję i rozbudzają potrzeby, które rzadko kiedy są możliwe do spełnienia, co wzbudza poczucie rozczarowania i deprywacji. Problem transformacji byłych republik

radzieckich polegał na tym, że został zburzony dotychczasowy ład i porządek społeczny, niewiele oferując mieszkańcom w zamian. Do podstawowych dylematów tego okresu należało zaliczyć: rozbicie kokonu bezpieczeństwa i stabilizacji oraz wejście na nowe, wcześniej nieznanne obszary ryzyka i niepewności. Mówiąc krótko, zamiast lepszej przyszłości nastąpiły wszystkie problemy społeczeństwa ryzyka (Beck, 2000). Pojawia się inflacja, denominacja i utrata zgromadzonych z wielkim trudem oszczędności ludności. Przychodzi bezrobocie i pauperyzacja. Ludzie, aby przeżyć, muszą się przekwalifikować i najczęściej przerzucają się na handel uliczny. W tym samym czasie wrasta przestępczość i pojawi się słynny rekiet i walki gangów o wpływy i udział w rynku przestępczym. Dodatkowo, wzmożenie działalności przestępczej było wywołane rozkładem resortów siłowych.

Innym skutkiem transformacji była anomia. Z jednej strony, to anomia związana z chaosem normatywnym wywołanym masowymi i szybkimi zmianami prawa. Ponadto potęgowana nagłą zmianą ideologii i zakwestionowaniem dotychczasowego dorobku socjalizmu i jego podstawowych założeń. W sukurs anomii przychodzi też napływ nowych opcji w zakresie towarów konsumpcyjnych, dóbr kultury, czy też poglądów politycznych. Równocześnie stan anomii jest pogłębiony przez upadek struktur bezpieczeństwa. Kryzys pojawia się w instytucjach nadzoru i kontroli: policji, służbach bezpieczeństwa, służbach celnych i podatkowych. Jak zauważa Piotr Sztompka (1999, s. 227), w społeczeństwach ustabilizowanych poczucie pewności i bezpieczeństwa skłania do honorowania zobowiązań moralnych, czemu sprzyja sprawne działanie służb wymuszających porządek. Tymczasem w okresie transformacji obywatele otrzymują nieustannie informacje o niewykrytych przestępstwach, aferach ogromnej skali, gdzie winni unikają wymiaru sprawiedliwości, nadużyciach podatkowych niepowodujących ścigania, kredytach nigdy nie ściągniętych, długach masowo umarzanych itp. To wszystko umacnia przekonanie o anarchizacji życia społecznego. Zaobserwowane zjawiska podkopujące podstawy bezpieczeństwa społecznego są symptomami anomii w ujęciu Roberta Mertona (2000). Poczucie anomii wzmagane było też dojściem postkomunistów do władzy ekonomicznej i zajęciem w tych strukturach kluczowych pozycji. Zjawisko to, zwane konwersją kapitału politycznego w ekonomiczny, znane jest pod nazwą kapitalizmu politycznego (Staniszkiś, 2005). Pojawi się też niedojrzałość klasy politycznej.

Do jej głównych grzechów za Sztompką (1999, s. 277–278) należy zaliczyć niekompetencję, brak przygotowania fachowego, niski poziom etyczny, egoizm i zachłanność, stronnictwo i arbitralność decyzji. Działania te miały być sprzeczne z oczekiwaną rolą bezinteresownego reprezentanta dążeń społecznych, a zarazem wzorca moralnego dla obywateli. Rodzi się kultura cynizmu. Ludzie są pod presją społeczną, aby nie ufali nikomu i czuli się zwolnieni ze zobowiązań związanych z wiarygodnością, bo inni tylko czyhają, żeby ich oszukać, knują spiski i „kopią pod nimi dołki”. Kręgi nieufności i niewiarygodności poszerzają się, a kręgi zaufania i wiarygodności – kurczą. Proces ten prowadzi do destrukcji społeczeństwa (Sztompka, 2007, s. 243).

Bardzo niekorzystnie transformacja odbiła się na mieszkańcach byłego Związku Radzieckiego w sferze ekonomicznej. Pojawia się relatywna deprywacja, która wzmacnia drastyczność i trudność w przystosowaniu się do nowych realiów. Jest ona efektem konfrontacji nierealistycznych oczekiwań i obietnic okresu „heroiczno-romantycznego” przed przełomem 1989 roku i w jego toku. Jak zauważa Sztompka (1999, s. 278): „wszystko wydawało się wówczas zbyt proste i łatwe do osiągnięcia, a oporność i inercja realiów społecznych szybko musiała wywołać nastroje zniechęcenia i wątplenia co do samego procesu reform, nowych instytucji ekonomicznych i politycznych, kwalifikacji przywódców”. Deprywacja rosła za sprawą tego, że zdaniem mieszkańców byłych republik radzieckich koszty społeczne ponosili jedynie mieszkańcy, a nie władza.

Przystosowanie się do radykalnych zmian jest porównywalne do radzenia sobie w warunkach ekstremalnego stresu. Zwrócił na ten fakt uwagę Alvin Toffler (1998) w *Szoku przyszłości*. Twierdził, że pojawi się szok przyszłościowy w reakcji na nadmierną liczbę bodźców płynących z otoczenia. Dochodzi do niego, kiedy jednostka jest zmuszona do działania powyżej swych indywidualnych możliwości, w skali przystosowania (Toffler, 1998, s. 335). Można sobie wyobrazić, że taką sytuację przeżyło większość mieszkańców byłego bloku wschodniego, którzy musieli się zmagać z tym, aby przeżyć w nowych warunkach.

Dobrze okres po upadku Związku Radzieckiego eksplikuje model traumy społeczno-kulturowej w opracowaniu Sztompki (2000). Mowa o traumie inicjalnej, czyli pierwotnej, której źródłem jest zderzenie dotychczasowych kultur, norm i reguł państwa socjalistycznego z tymi wywodzącymi się

z kapitalizmu. Równolegle występuje trauma wtórna wynikająca z kosztów reform, jakie społeczeństwo musi ponosić w imię „lepszego przyszłości”. Poza traumami już wymienionymi pojawiają się traumy aktualne, tzw. trzecia fala traumy. Wedle Sztompki, trauma wynika tu ze zdarzeń, które pojawiają się stale, na skutek okoliczności przypadkowych i subiektywnych. Zależą od głupoty, złej woli, nieudolności, korupcji – zwłaszcza elit. Ludzie je odczuwają, załamują one nadzieje (Koźmiński, Sztompka, 2004, s. 144).

Modernizacja i podążanie własną ścieżką rozwoju społeczeństw byłych republik radzieckich jest przepełnione takimi bolesnymi epizodami w historii najnowszej. Zwalczenie opozycji politycznej, słynne morderstwa na zamówienie politycznych mocodawców, korupcja, oligarchizacja życia ekonomicznego i politycznego, masowe bunty i rewolucje, pauperyzacja wywołana nieudanymi reformami i wiele innych tego typu zjawisk stanowią przykłady aktualnych traum (Федотова, 2005; Кара-Мурза, 2013; Алексеевич, 2015; Karklins, 2009; Berend, 2011; Aslund, 2009; Sztompka, 2000; Gafiatulina i in., 2017).

Resumując, proces transformacji w byłych republikach radzieckich wciąż jeszcze trwa. O dalszych jego losach i kierunku transformacji będą decydowały zarówno uwarunkowania strukturalne, jak też postawy aktorów społecznych. W związku z tym należy sprawdzić, jak wyglądają współcześnie procesy adaptacyjne oraz czy wiek odgrywa w nich znaczący wpływ.

Metodologiczne założenia badań

Celem niniejszych analiz jest próba opisanego procesów adaptacyjnych do zmian społecznych, które zostały wywołane rozpadem Związku Radzieckiego oraz procesami transformacji w 1990 roku. Rosja, Mołdawia, Białoruś i Ukraina nie wykorzystały w pełni szansy na modernizację społeczno-kulturową w sposób, w jaki zrobiły to państwa bałtyckie. Wiele jest uwarunkowań tego zjawiska, mającego endogenne i egzogenne źródła. Z jednej strony, Rosja ingeruje w sprawy wewnętrzne tych państw i jest żywotnie zainteresowana ich osłabieniem na arenie międzynarodowej. Z drugiej strony, za fiasko transformacji odpowiedzialne są niesprawne elity, które nie przeprowadziły wymaganych reform. Brak też im społecznego poparcia i akceptacji reform. Pojawia się też silna rusyfikacja wymienionych państw i powiązana z nią

oligarchizacja życia społecznego i politycznego. Wszystkie te czynniki blokują demokratyzację życia i procesy modernizacji (Michalski, Kuczabski, 2014, s. 312).

Interesujące zatem będzie określenie stanu zaawansowania procesów transformacji po niemalże ćwierćwieczu od rozpadu ZSRR i uzyskaniu niepodległości przez byłe republiki radzieckie. Prowadzone analizy mają na celu odpowiedzieć na pytanie o poziom akceptacji procesów zmian, a w szczególności:

- Czy społeczeństwa byłych republik sowieckich są pozytywnie nastawione do zmian?
- Czy różnice pokoleniowe mają duże znaczenie w wyznaczaniu stosunku do zmian?
- Czy młoda generacja może być awangardą demokratyzacji i modernizacji społeczeństw postkomunistycznych?

Aby znaleźć odpowiedzi na tak postawione pytania, wykorzystano dane sondażowe zrealizowane na reprezentatywnych próbach mieszkańców Rosji, Białorusi, Mołdawii i Ukrainy powyżej 15 roku życia. Wielkość próby badawczej wynosiła w Rosji 992 respondentów, w Białorusi 1034, w Mołdawii 970, na Ukrainie 1000. Badania zostały zrealizowane w październiku i listopadzie 2014 roku, zatem jeszcze przed wybuchem protestów studenckich i Euro-majdanu na Ukrainie. Badania były finansowane przez Komisję Europejską i są dostępne na stronie <https://ww.gesis.org>.

Jakość życia

Jednym ze wskaźników pozytywnej adaptacji do zmian może być dobrostan psychologiczny (Abbott, Sapsford, 2006; Toffler, 2008; Putnam, 2008; Czapinowski, 2015). To, na ile ludzie są zadowoleni ze swojego życia, ma związek z warunkami społeczno-ekonomicznymi, w jakich żyją. Dobrostan psychologiczny jest czułym barometrem przystosowania, na co wskazują zebrane obserwacje.

We wszystkich badanych krajach wraz ze wzrostem wieku spada poziom zadowolenia z życia, przy czym najgorszą kondycją psychiczną cechują się starsi obywatele Mołdawii i Ukrainy. Szczęśliwsi są respondenci z Rosji i Białorusi. Potwierdza się tym samym hipoteza, że najmłodsze pokolenie lepiej

adaptuje się do zmian. W każdym z państw byłego Związku Radzieckiego najwyższy poziom zadowolenia obserwuje się wśród najmłodszej generacji. Sytuacja ta wygląda odmiennie od tej zaobserwowanej przez Roberta Putnama (2008) w Stanach Zjednoczonych, gdzie wraz ze wzrostem wieku rósł poziom szczęścia. Tam tłumaczono to zmniejszaniem się kapitału społecznego w najmłodszych pokoleniach. W społeczeństwach postkomunistycznych, w tym również w Polsce, wieloletnie badania *Diagnoza Społeczna* pokazały, że wraz z wiekiem słabnie zadowolenie z życia (Czapiński, 2015, s. 211). W interpretacji z tych badań pojawia się hipoteza odwróconej zdolności adaptacyjnej Polaków do zmiany wynikającej z zakorzenienia starszych pokoleń w rzeczywistości PRL. Starsze generacje mają obecnie większe trudności w asymilacji nowych reguł systemowych i ich stosowaniu w życiu. Gorsze przystosowanie do zmian starszych generacji tłumaczyć też można ich większą podatnością na traumę społeczno-kulturową (Sztompka, 2000).

Tabela 1. Zadowolenie z życia w kategoriach wiekowych (w %)

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30-54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30-54	Ponad 55	Do 29	30-54	Ponad 55	Do 29	30-54	Ponad 55
Zadowolony	58	36	30	72	60	60	57	33	26	80	66	58
Niezadowolony	40	63	69	27	38	38	42	66	72	19	32	41
Nie wie	2	1	1	1	2	2	1	1	2	1	2	1
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne.

Poziom przystawania mierzony zadowoleniem z życia był skorelowany z wiekiem. Czy do podobnej sytuacji dojdzie, jeśli uwzględnimy w analizach ocenę różnych obszarów funkcjonowania? Dokonywane oceny mogą być wskaźnikiem zaawansowania procesów modernizacji.

Wyniki badań przedstawione w tabeli 2 pokazują, że respondenci są niezadowoleni zdecydowanie bardziej z sytuacji gospodarczej w kraju niż ze swojego życia. Najgorzej pod tym względem było na Ukrainie. Ankietowani wskazali jednoznacznie, że sytuacja ekonomiczna Ukrainy jest zła. W tym

przypadku nie było różnic pokoleniowych. Należy pamiętać, że te negatywne nastroje społeczne, o których mowa, dotyczą okresu przed samym protestem studentów i późniejszym wybuchem Euromajdanu. Niewiele lepiej oceniono warunki ekonomiczne w Mołdawii. Sytuacja jest podobna do tej na Ukrainie, wiek nie miał tam wpływu na stosunek do gospodarki. Lepiej stan ekonomii kraju oceniono w dwóch pozostałych krajach. Na Białorusi było więcej ocen pozytywnych niż negatywnych, w Rosji ujawniał się nieco słabszy optymizm.

Tabela 2. Ekonomiczna sytuacja kraju w kategoriach wiekowych (w %)

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30–54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55
Dobra	20	17	15	46	41	51	3	2	2	40	37	34
Zła	78	81	81	44	51	39	95	97	95	55	61	61
Nie wie	2	2	4	10	8	10	2	1	3	5	2	5
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne.

Inną miarą przystosowania do zmian może być ocena kondycji ekonomicznej gospodarstwa domowego. Należy założyć, iż pozytywna ocena oznacza umiejętności przystosowania się do realiów gospodarczych w społeczeństwie postkomunistycznym. Jest to też probierz dokonujących się przekształceń strukturalnych, które tworzą kontekst funkcjonowania aktorów społecznych.

Z obserwacji danych w tabeli 3 wynika, że więcej jest ocen negatywnych niż pozytywnych w Mołdawii i na Ukrainie. Zaś lepiej się żyje mieszkańcom Białorusi i Rosji. W każdym z analizowanych państw, poza Białorusią, wraz z wiekiem pogarsza się ocena kondycji materialnej gospodarstw domowych. Najgorzej sytuację oceniają najstarsze generacje w Mołdawii i na Ukrainie. Jest to związane z tym, że państwa te są biedniejsze od pozostałych i w głównej mierze podstawą ocen są niskie emerytury i renty ludności. Aż 70% rencistów w Mołdawii i na Ukrainie miało problemy z opłaceniem rachunków. Na Białorusi było to 47%, a w Rosji 55%.

Tabela 3. Ocena finansowej sytuacji rodziny w kategoriach wiekowych (w %)

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30–54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55
Dobra	46	40	28	62	54	56	44	33	28	67	58	62
Zła	49	57	66	30	38	34	48	61	67	29	39	43
Nie wie	5	3	6	9	8	10	8	6	5	4	3	5
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne.

Dane z tabeli świadczą o tym, iż wygranymi rozpadu republik sowieckich zostali raczej mieszkańcy Rosji i Białorusi, zaś Ukraina i Mołdawia do tej pory borykają się z problemami ekonomicznymi i deficytem bezpieczeństwa socjalnego¹.

Odpowiedzi w tabeli 4 pozwalają prześledzić samoidentyfikację w hierarchii społecznej. Respondenci zostali poproszeni o określenie swojego miejsca na drabinie społecznej, składające się z pozycji od 1 do 10². Zebrane dane pokazują, że większość respondentów lokuje swoją pozycję w średnich partiach struktury społecznej. Najliczniej „klasa średnia” jest reprezentowana na Białorusi oraz w Rosji. Zaś na Ukrainie respondenci najczęściej wskazywali niższe piętra w drabinie społecznej. W Mołdawii za to częściej niż w innych krajach ankietowani lokowali się na najwyższych szczeblach drabiny społecznej.

Widać też wyraźnie, że wraz z wiekiem rośnie odsetek lokujących się na niskich pozycjach. Im niższy wiek, tym wyższy odsetek respondentów lokujących się na najwyższych szczeblach drabiny społecznej. Uzyskane dane oznaczałyby, że lepiej się adaptuje do zmian najmłodsze pokolenie. Obserwacja ta przeczy też tezie mówiącej, że młodzież jest kategorią marginalną

¹ W badaniach z 1991 roku The Pulse The Europe na Ukrainie najczęściej odpowiadano, że beneficjentem rozpadu ZSRR jest Rosja (46%); Białoruś (37%), Ukraina (35%) i Mołdawia (3%).

² W tabeli są dane przekodowane. Od 1–3 niska pozycja, od 4–7 średnia pozycja, od 8–10 wysoka pozycja.

ulokowaną na obrzeżach struktury społecznej (Giddens, 2006). Patrząc z tej perspektywy można by za Machem (2003) skonstatować, iż struktury nowopowstałe w wyniku transformacji sprzyjają młodym w wejściu w dorosłość. Ewentualnie może też być tak, że nader korzystna samoidentyfikacja na skali społecznego uwarstwienia jest projekcją młodzieńczego optymizmu, a nie realną oceną ich szans życiowych w warunkach społeczeństwa posttransformacyjnego.

Tabela 4. Ocena własnej pozycji w hierarchii społecznej na skali (1–10; w %)

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30–54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55
Niska	2	8	11	5	6	10	11	18	32	7	11	19
Średnia	63	65	67	76	73	79	72	70	61	72	72	73
Wysoka	35	27	22	19	21	11	17	12	7	21	17	8
Razem	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Źródło: opracowanie własne.

Demokracja w cieniu zmian

Zmiany w byłych republikach radzieckich miały charakter wielowymiarowy. Transformacja, powszechnie zwana przejściem od socjalizmu do kapitalizmu, była też związana ze zmianami w sferze politycznej. Trzecia fala demokracji obejmowała liberalizację polityczną i tranzycję od reżimów totalitarnych do demokratycznych (Huntington, 1995). W ZSRR pojawiła się *pieriestrojka i głośność* oraz zmiana kursu obrona przez Michaiła Gorbaczowa (Gorbachev, 1987). Jednakże w niedługim czasie po zapoczątkowaniu zmian doszło do odwrócenia trendów. Po opadnięciu euforii i entuzjazmu tzw. miodowego okresu transformacji odżyły w społeczeństwach postkomunistycznych tęsknoty za autorytaryzmem. Była to reakcja na dotychczas nierozwiązane problemy i nowe kryzysy, jakie się ujawniły wraz z załamaniem się starego systemu. Zresztą, tak jak to ujął Huntington (1995), naturalne jest, że fala demokracji może się cofnąć, jeśli nie znajdzie poparcia wśród obywateli i elit.

Faktem jest, że badane państwa znajdują się na odległych miejscach indeksu demokracji. W 2014 roku najwyższą była klasyfikowana Mołdawia – na 69. miejscu jako kraj znajdujący się w grupie państw o wadliwej demokracji. Niżej lokowana była Ukraina – na 92. pozycji w gronie państw z reżimem hybrydowym. Zaś Białoruś i Rosja znalazły się w grupie reżimów autorytarnych – Białoruś na 125. miejscu, a Rosja na 132. (Democracy Index, 2014). Dane te wskazują, iż przemiany w sferze demokratycznej stanowią piętę achillesową byłych republik sowieckich. Stąd warto też odwołać się do wyników sondaży, by zbadać jak społeczeństwo postkomunistyczne ocenia te kwestie.

Obserwacje pokazują, że paradoksalnie najbardziej zadowoleni z demokracji są mieszkańcy Rosji i Białorusi. Zdecydowanie niezadowolony są respondenci w Mołdawii oraz na Ukrainie. Oceny kondycji demokracji przez ankietowanych są sprzeczne z faktami, gdyż Rosji i Białorusi w żaden sposób nie można uznać za państwa demokratyczne według obiektywnych kryteriów. Widocznie wśród postsowieckiego społeczeństwa demokracja nie jest definiowana w kategoriach wolnych wyborów i wolności mediów.

Tabela 5. Zadowolenie z demokracji w kategoriach wiekowych (w %)

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30–54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55
Zadowolony	22	15	18	48	44	54	23	21	21	62	52	49
Niezadowolony	75	83	80	41	48	35	69	74	71	29	39	39
Nie wie	3	2	2	11	8	11	7	5	8	9	9	12

Źródło: opracowanie własne.

Istnieje możliwość, że ankietowani oceniają demokrację według własnego poziomu życia, możliwości zaspokojenia potrzeb życiowych. Im wyższy poziom, tym lepsza ocena, niezależnie czy system polityczny jest demokratyczny czy autorytarny. Aby to sprawdzić warto sięgnąć do wskaźnika HDI (Human Development Indeks). Wedle danych, najwyższą z badanych państw jest sklasyfikowana Białoruś – na 53. pozycji, następnie Rosja (57). Niżej lokuje się Ukraina – na 83. pozycji i Mołdawia na 114. (Human Development

Report, 2014). Potwierdza się hipoteza, że im wyższy poziom życia, tym lepsza ocena demokracji.

Na poszukiwanie wyjaśnień tego fenomenu pozwalają też dane zebrane w badaniach sondażowych. Respondenci mieli za zadanie wskazać, które cechy demokracji u nich występują, a których brakuje.

Sumaryczny indeks demokracji pozwoli pokazać jej natężenie w badanych krajach. Powstał on poprzez zliczenie pozytywnych atrybutów zaznaczonych przez respondentów. Indeks demokracji wynosił od 0 do 11. Im wyższa pozycja na continuum, tym kraj bardziej demokratyczny, wedle opinii badanych. Najwyższą wartość uzyskała Rosja – 6,83, dalej Białoruś – 6,81. Niżej ułożyły się Mołdawia – 5,50 i Ukraina – 4,45. Zatem biorąc pod uwagę opinię mieszkańców danych państw, za najbardziej demokratyczne należy uznać dwa reżimy autorytarne, a za najmniej demokratyczne te państwa, które zostały sklasyfikowane jako demokratyczne. Taka jest jednak rzeczywistość społeczna, w której nie liczą się fakty, a ich interpretacja. Dobrze oddaje ten fakt słynny teoremat Thomasa: „jeżeli ludzie definiują jakieś sytuacje jako rzeczywiste, stają się one dla nich rzeczywiste poprzez swoje konsekwencje” (Thomas, Thomas, 1928).

O problemach z demokracją w byłych republikach radzieckich można się więcej dowiedzieć z tabeli 6. Znajduje się w niej dokładny rozkład odpowiedzi. Na ich podstawie można skonstatować, iż najgorzej wygląda stan demokracji na Ukrainie. Panuje tam korupcja, brak praworządności, niezależnego sądownictwa, skutecznych rządów, poszanowania praw człowieka. Wolność prasy także została oceniona nisko. Należy pamiętać, iż badania były robione na niedługo przed wybuchem Euromajdanu. Badania wskazują, że Ukraińcy rządy prezydenta Wiktora Janukowicza określali jako opresyjne.

W Mołdawii najgorzej oceniono korupcję, skuteczne rządy i niezależne sądownictwo. Pozostałe atrybuty demokracji są częściej dostrzegane. Przy czym, przy prawie wszystkich ocenianych cechach jest tak, że wraz ze wzrostem wieku pogarszają się oceny. Najmłodsze i średnie pokolenia lepiej oceniają wskazywane kwestie niż starsze generacje.

Na Białorusi, jak wynika z badań, wszystko jest lepsze. Według Białorusinów głównym mankamentem rządów Aleksandra Łukaszenki są korupcja i brak wolności prasy. Jednakże, badania wskazują, że nie są to poważne

Tabela 6. Ocena stanu demokracji w kategoriach wiekowych (%)^{*}

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30–54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55
Wolność słowa	75	64	67	63	64	74	74	67	70	86	82	81
Wolne wybory	76	75	71	68	68	82	68	61	67	82	75	74
Równość płci	75	71	68	82	80	85	79	75	80	83	77	81
Ochrona praw mniejszości	60	55	57	64	65	70	64	56	58	59	57	63
Niezależne sądownictwo	45	32	36	61	60	63	18	12	13	63	53	55
Wolność prasy	69	65	63	54	54	61	58	54	58	75	73	74
Prawo do głosowania	82	82	81	82	85	91	69	69	69	78	76	78
Poszanowanie praw człowieka	56	42	45	69	66	75	31	28	28	71	62	61
Praworządność	51	39	47	74	71	80	19	14	12	68	57	58
Skuteczne rządy	39	33	32	66	61	75	26	16	17	63	56	57
Brak korupcji	16	11	13	39	45	43	5	4	3	31	26	25

* Pytanie było zadawane na skali szacunkowej. Na potrzeby analizy odpowiedzi zostały przekodowane i w tabeli znajdują się połączone odpowiedzi: „zdecydowanie występuje” i „występuje w naszym kraju”.

Źródło: opracowanie własne.

problemy, gdyż Białorusini częściej twierdzą, że demokracja w ich kraju jest bez wad. Wraz z wiekiem ocena demokracji w kraju wzrasta. Oznaczać to może, że w tym przypadku dla generacji wychowywanej w Związku Radzieckim system społeczny niewiele się po jego rozpadzie zmienił i tym samym jest on kompatybilny z ich habitusem.

W Rosji życie demokratyczne zakłóca jedynie korupcja. Poza tym wszystkie pozostałe aspekty demokracji są wysoko oceniane. Warto też podkreślić, że najlepiej oceniała demokrację w tym kraju najmłodsza generacja. Może to oznaczać, że filozofia „Ruskiego mira” na wskroś przeszła dusze młodych Rosjan. Prawdopodobnie wraz z lepszym przystosowaniem pojawiają się korzystniejsze oceny rzeczywistości. Działania propagandowe i odpowiedni

przekaz medialny mogą mieć wpływ na przekonania młodych Rosjan. Pokolenie ZSRR już tak kolorowo nie maluje rzeczywistości, postrzega ją przez pryzmat doświadczeń wyniesionych z minionej epoki.

Problem kontekstu

Huntington (1995, s. 257) twierdził, że przed demokracjami trzeciej fali stoją poważne dylematy zwane problemami kontekstu. Do nich zaliczył wojny partyzanckie, wojny etniczne, skrajne ubóstwo, ostre nierówności społeczno-ekonomiczne, chroniczną inflację, znaczne zadłużenie zagraniczne, terroryzm, zaangażowanie państwa w gospodarkę. Nierozwiązanie tych problemów prowadzi do zniechęcenia i niejednokrotnie także do cofnięcia się demokratycznych fal i przywrócenia rządów autorytarnych. Tak też się chyba stało w Rosji i na Białorusi, gdzie rozpad Związku Radzieckiego okazał się bardzo traumatyczny. Badania Euroazjatyckiego Barometru pokazują, że w 2016 roku żałowało rozpadu Związku Radzieckiego 63% Rosjan, 50% Mołdawian i 32% Ukraińców (*Общественное...*, 2017). Badania realizowane w 1992 roku w ramach *Central and Eastern Eurobarometer* pokazały, że mieszkańcy byłych republik radzieckich lepiej oceniali poprzedni system. O wyższości socjalizmu nad rodzącym się kapitalizmem było przekonanych 62% Białorusinów, 67% Mołdawian, 60% Rosjan i 60% Ukraińców (*Central and Eastern Eurobarometer*, 1992).

Do interpretacji tych danych można wykorzystać teorię traumy postkomunistycznej (Sztompka, 2000). Mołdawia i Ukraina otrząsnęły się częściowo z szoku po rozpadzie Związku Radzieckiego i poszły w kierunku demokracji, mimo pojawiających się kłopotów. Z kolei Rosja i Białoruś na powrót wróciły do „jaskini”, tam szukając w objęciach autorytarnej władzy bezpiecznego habitusu, który by przypominał ten sprzed upadku ZSRR. Można sięgnąć dalej do koncepcji traumy i sprawdzić jej etiologię w postsowieckim społeczeństwie. Innymi słowy, interesujące będzie poznanie barier utrudniających społeczną adaptację do transformacji.

Wiedzę na ten temat zdobyto zadając pytanie zamknięte: prosząc respondentów o wybór jednej odpowiedzi oznaczającej najważniejszy problem w danym kraju. Z zebranych obserwacji wynika, iż w Mołdawii najważniejszym problemem są korupcja, bezrobocie i trudne warunki ekonomiczne.

Aczkolwiek, jak pokazuje rozkład odpowiedzi, młodsze generacje wskazywały na problem bezrobocia, a najstarsze pokolenie trawi problem niskich emerytur.

Białorusini wskazywali na wzrost cen, inflację. Niepokoiła ich również trudna sytuacja ekonomiczna. Pojawiały się też różnice międzypokoleniowe w diagnozie zagrożeń. Młodzież częściej dostrzegała brak mieszkań, a starsi znowu identyfikowali kwestie niskiej jakości życia emerytów, podobnie jak w Mołdawii.

Na Ukrainie ankietowani postrzegali zagrożenia najczęściej przez pryzmat złej sytuacji ekonomicznej, wzrostu cen oraz inflacji, korupcji, terroryzmu, obronności i polityki zagranicznej. To ostatnie to zapewne kwestia uległości wobec Rosji ówczesnego prezydenta Wiktora Janukowycza. Wtedy też miało miejsce osłabianie armii, czego skutki można było zobaczyć kilka miesięcy później, kiedy doszło do aneksji Krymu przez Rosję i walk na wschodzie Ukrainy.

W Rosji zostały wskazane podobne elementy zagrożeń. Respondenci zaliczyli do nich wzrost cen, inflację, trudną sytuację ekonomiczną, korupcję, obronność i politykę zagraniczną oraz przestępczość.

Zaprezentowane analizy pokazują, iż traumy aktualne mają głównie charakter ekonomiczny. Mieszkańcy byłych republik radzieckich postrzegają zmiany jako zagrożenie ich bytu ekonomicznego. Jest to naturalne zjawisko, gdyż transformacja uruchomiła lawinę przekształceń, które dotyczyły sfery gospodarczej (Åslund, 2010; Berend, 2011). Społeczeństwa postkomunistyczne na zmianach straciły, a obecnie procesy globalizacyjne prowadzą do jeszcze większych strat. Stąd też może pojawiać się silna nostalgia do czasów Związku Radzieckiego. Niekorzystna sytuacja materialna uważana za niezawinioną prowadzi do frustracji, a ta wpływa na delegitymizację władz tak, jak to miało miejsce w trakcie Euromajdanu na Ukrainie.

Pozytywna adaptacja

O pozytywnym przystosowaniu świadczyć może koloryt emocji. Optymizm i pozytywne nastroje są wskaźnikami dobrego przystosowania. Zgodnie z teorią stresu, negatywne emocje są bezpośrednimi następstwami stresu wynikającego z przeżywania rozbieżności między doświadczeniem i oczekiwaniem

(Łosiak, 2007, s. 28). Ten rodzaj traumy towarzyszy postkomunistycznemu społeczeństwu od samego początku zmian. Bowiem wraz z upadkiem ZSRR od razu pojawiły się nadzieje, że będzie już tylko lepiej. Transformacja zawsze wywołuje cierpienie ludności i jest ona bolesna dla społeczeństwa, na co zwracało uwagę wielu badaczy (Polanyi, 2010; Huntington, 1995; Sztompka, 2000, Абдрахманов, Буранчин, 2014, Тощенко, 2017).

Po opisie i analizie bólów transformacji warto zadać pytanie: czy społeczeństwa postkomunistyczne wraz z upływem lat przystosowały się do nowych warunków? Czy przepracowały już ten trudny okres i teraz idą z nadzieją do nowej przyszłości. Pojawia się też kwestia podmiotowości i twórczej autotransformacji, która jest wyzwalana w okresach radykalnych przemian. Jest to siła, społeczna energia, która może społeczeństwo pchnąć na drogę modernizacji i rozwoju (Sztompka, 2005).

W Mołdawii najczęściej oczekiwano, że ogólna sytuacja życiowa ulegnie poprawie. Nieco gorzej postrzegano polepszenie warunków w kraju, sytuacji finansowej oraz na rynku pracy. W każdym przypadku największy optymizm prezentowały najmłodsze pokolenia, a najsłabszy najstarsze generacje. Oznaczać to może, że starsi nadal są pogrążeni w traumie transformacji i trudniej jest im dostrzegać jakieś pozytywy w przyszłości. Młodych może cechować młodzieńczy optymizm, który jest przynależny tej fazie wiekowej. Ponadto nie są oni po wpływem tych wszystkich bólów transformacji, więc łatwiej się im przystosowywać do zmian.

Nieco zaskakujące są wyniki analiz na Białorusi. Tutaj wskaźniki optymizmu są niższe. Najgorzej respondenci oceniają szanse na poprawę sytuacji ekonomicznej kraju i zatrudnienie. Nieco lepiej postrzegają szanse na poprawę sytuacji finansowej i warunków pracy. Najlepiej zostało ocenione życie: w tym obszarze badani najczęściej oczekują poprawy sytuacji. Na Białorusi działa również zasada, że wraz ze wzrostem wieku spada poziom optymizmu antycypacyjnego.

Największy pesymizm ujawnił się na Ukrainie. Wszystkie oceniane wymiary spotkały się z krytyką. Jedynie więcej nadziei na poprawę pojawiło się przy ocenie własnego życia. Młodsze pokolenie było bardziej optymistyczne w swoich oczekiwaniach niż starsze generacje.

W Rosji zaobserwowano większe nadzieje w oczekiwaniu na przyszłość. Najbardziej optymistycznie postrzegane były sfery związane z własnym

Tabela 10. Oczekiwanie poprawy sytuacji w ciągu 12 miesięcy w kategoriach wiekowych (w %)*

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30–54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55	Do 29	30–54	Ponad 55
Sytuacja ekonomiczna kraju	43	36	36	28	21	30	18	16	20	39	27	25
Sytuacja w pracy	42	36	31	36	21	15	20	16	8	40	24	14
Sytuacja finansowa	41	39	38	39	27	22	24	18	15	41	25	20
Zatrudnienie	40	35	32	25	18	21	15	14	15	30	17	16
Życie	52	42	35	46	30	25	31	20	19	44	28	20

* W tabeli są tylko odpowiedzi: „nastąpi poprawa”.

Źródło: opracowanie własne.

życiem. Nieco słabiej oceniono szanse na zatrudnienie. Wyraźnie ujawnił się wpływ wieku w formułowanych ocenach przyszłości. Im młodszy wiek, tym częściej respondenci malowali przyszłość w różowych barwach.

Wyższy optymizm antycypacyjny wśród najmłodszej generacji wynikać może z fazy społecznej, w jakiej się ona znajduje. Młodość zazwyczaj kojarzy się z siłą, optymizmem, innowacją, idealizmem. W związku z tym problemy mogą być przez młodzież bagatelizowane. Ważna też może być też przynależność młodego pokolenia do kultury prefiguratywnej (Mead, 2000). Młodzież lepiej się odnajduje w świecie gwałtownych zmian społecznych i jest ich częścią.

Ostatnim elementem prowadzonych analiz jest kwestia zaufania. Pełni ono rolę czulego wskaźnika przystosowania, na co zwracał uwagę Sztompka (1991, 2007). W teorii traumy zaufanie, a raczej jego brak, stanowiło jeden z symptomów traumy (Sztompka, 2000). W społeczeństwach przechodzących zmiany zaufanie jest cennym zasobem pozwalającym na wzmocnienie procesów zmian i konsolidację nowego systemu (Huntington, 1995). Zaufanie stanowi imponderabilia odpowiedzialne za przystosowanie i aktywne włączenie się jednostki w budowę nowego ładu.

Wysokie zaufanie, czy też kultura zaufania, sprzyja aktywności obywatelskiej i tworzy pozytywny kontekst dla zmian i ich realizacji. Zaś kultura cynizmu blokuje wprowadzanie reform, tworząc bariery kulturowe na drodze do adaptacji. W związku z powyższym na koniec warto sprawdzić poziom zaufania w postkomunistycznym społeczeństwie.

Respondenci mieli za zadanie poddać ocenie zaufanie do rządu, parlamentu, regionalnej władzy, lokalnej władzy i politycznej partii. Skala była dychotomiczna: ufa vs nie ufa. W tabeli przedstawiono średnie oceny zaufania do władzy, które przyjmowały wartość od 0 do 5. Im wyższe średnie wyniki, tym wyższy poziom zaufania.

Tabela 11. Zaufanie do władzy w kategoriach wiekowych (średnie)

	Mołdawia			Białoruś			Ukraina			Rosja		
	Do 29 lat	30-54 lat	Ponad 55 lat	Do 29	30-54	Ponad 55 lat	Do 29	30-54	Ponad 55 lat	Do 29	30-54	Ponad 55
Średnie	1,97	1,78	2,06	2,03	1,86	2,51	1,4	1,35	1,63	2,89	2,55	2,68
Odchylenie standardowe	1,95	1,82	1,85	1,88	1,81	1,79	1,66	1,66	1,80	1,84	1,86	1,82
Istotność	Ni			0,000			Ni			0,05		

Źródło: opracowanie własne.

Wyniki analiz pokazują, iż poziom zaufania jest w badanych krajach niski. W Mołdawii jest on poniżej średniej. Nie ma tutaj istotnej statystycznie różnicy między poziomem zaufania a pokoleniami. Na Białorusi zaufanie jest nieco wyższe. Szczególnie starsza i najmłodsza generacja wykazuje większą ufność w system niż średnie pokolenie. Różnice są istotne statystycznie. Najniższe zaufanie jest na Ukrainie – wszystkie pokolenia oceniają władze jednoznacznie negatywnie. W Rosji poziom zaufania jest najwyższy spośród badanych państw. Rosjanie – można by rzec – są najbardziej zadowoleni z władzy. Przy czym im niższy wiek, tym lepsze oceny.

W związku z powyższym można stwierdzić, że niewielką legitymizację miała władza na Ukrainie, czego potwierdzeniem były późniejsze protesty i wybuch Rewolucji Godności. Z ograniczonym zaufaniem spotkać można

się w Mołdawii i na Białorusi. Najlepiej wygląda sytuacja w Rosji. Rosyjska władza ma legitymizację, co istotne – największe poparcie panuje w młodym pokoleniu. Oznacza to, że w najbliższym czasie nie powinno być żadnych zmian kursu polityki na Kremlu, gdyż jest ona dobrze odbierana przez Rosjan.

Z analiz wynika, iż trudno liczyć na sukces reform na Ukrainie, gdyż – jak pokazują teorie zaufania, tam gdzie go nie ma, rozwój społeczny jest problematyczny (Putnam, 1995; Fukuyama, 1997). Jeśli brakuje w społeczeństwie zaufania, trudno zmobilizować ludzi do ewentualnych wyrzeczeń i działań na rzecz zmian, poza krótką mobilizacją przeciwko władzy. Dlatego uruchamia się błędne koło między nieufnością i niedorozwojem społecznym w krajach byłego Związku Radzieckiego.

Podsumowanie

Celem niniejszego artykułu było ukazanie wpływu różnic międzypokoleniowych na zdolności adaptacyjne do przemian społecznych wywołanych rozpadem Związku Radzieckiego w byłych republikach radzieckich. Zebrane obserwacje potwierdziły założenia, że wiek ma istotny wpływ na adaptację do przeobrażeń dokonujących się w tej części regionu. Najmłodsze generacje radzą sobie lepiej ze zmianami i pojawiającymi się wyzwaniem globalizacji. Pokolenie, które wchodziło w dorosłość już w czasach niepodległości i toczących się przeobrażeń społeczno-ekonomicznych jest znacznie lepiej przystosowane niż średnie i najstarsze generacje. Najmłodsze pokolenie ma najwyższy poziom satysfakcji życiowej i optymizmu, lepiej też ocenia sytuację ekonomiczną kraju oraz warunki ekonomiczne, warunki życia. Istotne jest też to, że najmłodsze kohorty wykazują najlepsze przystosowanie mierzone zajmowaną pozycją w strukturze społecznej. Widoczny też jest wyższy poziom optymizmu przyszłościowego wśród najmłodszej generacji. Jedynie na skali zaufania są bardziej sceptyczni wobec władzy, systemu, niż średnie i starsze pokolenie. Na przykładzie transformacji w państwach byłych republik radzieckich można powiedzieć, iż hipoteza o szczególnych właściwościach młodego pokolenia w procesie zmian znalazła potwierdzenie (Mannheim, 2011).

Ważnym wnioskiem pochodzącym z analiz jest odkrycie paradoksu polegającego na tym, że w dwóch krajach, które są *explicite* uznawane za

autorytarne, czyli w Rosji i na Białorusi, mieszkańcy są najbardziej zadowoleni z demokracji. Ów efekt paradoksu jest wzmacniany przez to, że respondenci nie widzą żadnych patologii w rządach prezydenta Aleksandra Łukaszenki i Władymira Putina. W mniemaniu Rosjan rządy te nie zagrażają w żaden sposób demokracji i – co ważne – szczególnie młode pokolenie jest pozytywnie nastawione do oferty systemowej przygotowanej przez Putina i jego partię. Na Białorusi najstarsze pokolenie ma najwyższy poziom zadowolenia z demokracji. Zarówno w jednym, jak i drugim kraju oceniono najlepiej sytuację gospodarczą. W związku z tym nie dziwi, że społeczeństwa Białorusi i Rosji są bardziej zadowolone z realiów systemowych, niż ma to miejsce na Ukrainie i w Mołdawii. Na tle tych dwóch republik (oraz innych trawionych przez konflikty, z autorytarnymi, niewydolnymi gospodarkami) Rosja i Białoruś są regionalnymi potęgami. Mieszkańcy tych państw widzą swoją uprzywilejowaną pozycję na tle byłych republik radzieckich i dlatego też w większym stopniu popierają autorytarne władze. W tym przypadku istotna okazuje się nie tylko kwestia poziomu ekonomicznego, ale także motywy kulturowe. Putin wespół z Łukaszenką podjął się renesansu idei „Ruskiego mira” i przywracania dawnej świetności sowieckiemu państwu, które na powrót będzie dawało poczucie bezpieczeństwa i stabilizacji. Niewątpliwie postsowieckie społeczeństwo, przechodzące od czasów upadku Związku Radzieckiego trudne chwile, traktuje aktualne rozwiązania systemowe jako przyjazne i korzystne na wzór demokracji socjalistycznej.

Na koniec warto jeszcze kilka słów poświęcić Ukrainie. Badania były realizowane w przededniu wybuchu protestów studenckich po odmowie podpisania przez prezydenta Janukowycza umowy stowarzyszeniowej z Unią Europejską. Z prowadzonych analiz wyłania się dosyć ponury obraz nastrojów społecznych Ukraińców. Społeczeństwo jest pogrążone w głębokim kryzysie i anomii. Dominuje brak wiary w system oraz nadziei, że może być lepiej. Nawet młodzi Ukraińcy nie objawili optymizmu wobec przyszłości. Stąd, być może, przy takim dużym ładunku frustracji społecznej wystarczyło wskrzesić iskrę przez niefortunny ruch znienawidzonego prezydenta i wywołać rewolucję, której konsekwencje do tej pory są widoczne w postaci konfliktu zbrojnego na wschodzie Ukrainy.

Przedstawione dane pokazują, że w najbliższym czasie na zanosi się na żadne zmiany w reżimach autorytarnych, gdyż mają one legitymację obywateli i – co istotne – młodzieży. Trudno szukać załączków buntu, kiedy młodzieży i starszym generacjom jest wygodnie z powstałymi tam rozwiązaniami systemowymi.

DR HAB. PIOTR DŁUGOSZ, PROF. UP

Instytut Filozofii i Socjologii
Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie
ul. Podchorążych 2, 30–084 Kraków
piotr.dlugosz@up.krakow.pl

Bibliografia

- Aarelaid-Tart, A., Kannike, A. (2004). The end of singing nationalism as cultural trauma. *Acta Historica Tallinnensia*, 8.
- Abbott, P. (2007). Cultural Trauma and Social Quality in Post-Soviet Moldova and Belarus. *East European Politics and Societies*, 2.
- Abbott, P., Sapsford, R. (2006). Life satisfaction in post-Soviet Russia and Ukraine. *Journal of Happiness Studies*, 2.
- Ahbe, T., Gries, R. (2015). *Historia społeczna jako historia pokoleń. Przemyslenia teoretyczne i metodologiczne n przykładzie NRD*. W: H. Orłowski (red.). *Pokolenia albo porządkowanie historii*. Poznań: Poznańska Biblioteka Niemiecka, Wydawnictwo Nauka i Innowacje.
- Aleksijewicz, S. (2015). *Czasy secondhand. Koniec czerwonego człowieka*. Wołowiec: Czarne.
- Åslund, A. (2010). *Jak budowano kapitalizm. Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Beck, U. (2002). *Społeczeństwo ryzyka*. Warszawa: Scholar.
- Berend, I.T. (2011). *Od bloku sowieckiego do Unii Europejskiej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Bridger, S., Pine, F. (2013). *Surviving post-socialism: Local strategies and regional responses in Eastern Europe and the former Soviet Union*. London: Routledge.
- Castells, M. (2015). *Sięci oburzenia i nadziei*. Warszawa: PWN.
- Central and Eastern Eurobarometer* (1992). Pobrane z: <https://dbk.gesis.org>.
- Chałasiński, J. (1969). *Społeczeństwo i wychowanie*. Warszawa: PWN.
- Czapiński, J. (2015). *Diagnoza Społeczna 2015. Contemporary Economics*, 4.
- Democracy Index 2014. *Democracy and its discontents. A report from The Economist Intelligence Unit*. Pobrane z: <https://www.sudestada.com.uy/.../Democracy-index-2014.pdf>.

- Durkheim, E. (2011). *Samobójstwo*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza.
- Fatyga, B. (2005). *Pokolenie*. W: *Encyklopedia Socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Fatyga, B. (2002). *Polska młodzież w okresie przemian*. W: M. Marody (red.). *Wymiary życia społecznego. Wymiary życia społecznego*. Warszawa: Scholar.
- Frentzel-Zagórska, J. (1994). *Demokracja, elity polityczne i nerwica transformacyjna. Kultura i Społeczeństwo*, 4.
- Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*. Warszawa: PWN.
- Gafiatulina, N., Scherbakova, L., Samygin, S., (2017). Социальное здоровье российской молодежи в свете теории социокультурной травмы. *Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки*, 6–7.
- Garewicz, J. (1983). *Pokolenie jako kategoria socjofilozoficzna. Studia Socjologiczne*, 1.
- Giza-Poleszczuk, A., Marody, M. (2000). *Kapitał ludzki i systemowy*. W: A. Giza-Poleszczuk, M. Marody, A. Rychard (red.). *Strategie i system. Polacy w obliczu zmiany systemowej*. Warszawa: IFiS PAN.
- Gołbiowski, B. (1991). *Młode pokolenie wobec starej ludzkości*. W: J. Kuczyński (red.). *Pokolenie przelotu*. Warszawa: Wydawnictwo UW.
- Gorbachev, M. (1987). *Perestroika: New Thinking for Our Country and the World*. New York: Harper & Row.
- Human Development Report 2014*. Pobrane z: hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14-report-en-1.pdf.
- Huntington, S.P. (1995). *Trzecia fala demokracji*. Warszawa: PWN.
- Karklins, R. (2009). *Wszystkiemu winien system. Korupcja w krajach postkomunistycznych*. Warszawa: Sic!
- Kara-Мурза, С.Г. (2013). *Аномия в России. Причины и проявления*. Москва: Издательство. Научный эксперт.
- Kłoskowska, A. (1987). *Socjologia młodzieży: przegląd koncepcji. Kultura i Społeczeństwo*, 2.
- Koźmiński, A., Sztompka, P. (2004). *Rozmowa o wielkiej przemianie*. Warszawa: Wydawnictwo WSPiZ.
- Łosiak, W. (2007). *Natura stresu. Spojrzenie z perspektywy ewolucyjnej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Mach, B.W. (2003). *Pokolenie historycznej nadziei i codziennego ryzyka*. Warszawa: ISP PAN.
- Mannheim, K. (2011). *Problem młodzieży w nowoczesnym społeczeństwie*. W: K. Szafraniec (red.). *Młodzież jako problem i jako wyzwanie ponowoczesności*. Toruń: Adam Marszałek.
- Mead, M. (2000). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa: PWN.
- Merton, R.K. (2002). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Michalski, T., Kuczabski, M. (2014). *Uwarunkowania procesu transformacji na Ukrainie. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 2.
- Ortega y Gasset, J. (1993). *Wokół Galileusza*. Warszawa: Spacja.
- Ossowska, M. (1963). *Koncepcja pokolenia. Studia Socjologiczne*, 2.
- Polanyi, K. (2010). *Wielka transformacja*. Warszawa: PWN.

- Pusca, A. (2007). Shock, Therapy, and Postcommunist Transitions. *Alternatives: Global, Local, Political*, 3.
- Putnam, R. (1995). *Demokracja w działaniu: Tradycje obywatelskie we współczesnych Włoszech*. Kraków: Znak.
- Putnam, R. (2008). *Samotna gra w kręgle*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie i Profesjonalne.
- Staniszki, J. (2005). *Postkomunizm. Próba opisu*. Gdańsk: Słowo/Obraz/ Terytoria.
- Sztompka, P. (1999). *Kulturowe imponderabilia szybkich zmian społecznych: zaufanie, lojalność, solidarność*. W: P. Sztompka (red.). *Imponderabilia wielkiej zmiany. Mentalność, wartości i więzi społeczne czasów transformacji*. Warszawa–Kraków: PWN.
- Sztompka, P. (2000). *Trauma wielkiej zmiany. Społeczne koszty transformacji*. Warszawa: ISP PAN.
- Sztompka, P. (2005). *Socjologia zmian społecznych*. Kraków: Znak.
- Sztompka, P. (2007). *Zaufanie*. Kraków: Znak.
- Świada-Ziemia, H. (2010). *Młodzież PRL. Portrety pokoleń w kontekście historii*. Warszawa: Wydawnictwo Literackie.
- Tarnavskiy, V. (2007). *Dzieci swoich czasów. Ruchy młodzieżowe w Rosji a zmiany kulturowe po upadku ZSRR*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Thomas, W.I, Thomas, D.S. (1928). *The child in America*. New York.
- Toffler, A. (1998). *Szok przyszłości*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Wrzesień, W. (2009). *Europejczy poszukiwacze. Impresje na temat współczesnego pokolenia młodzieży*. Warszawa: PWN.
- Голов, А.А., Гражданкин, А.И., Гудков, Л.Д., Левада, Ю.А. (1993). *Советский простой человек: Опыт социального портрета на рубеже 90-х*. Москва: Левада.
- Левада, Ю.А. (2001). Поколения XX века: возможности исследования. *Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены*, 5.
- Общественное мнение о распаде СССР в странах постсоветского мира*. (2017).
Pobrane z: <http://eurasiamonitor.org/>.
- Федотова, В.Г. (2005). Апатия на Западе и в России. *Вопросы философии*, 3.
- Ядов, В.А. (2007). Теоретико-концептуальные объяснения «посткоммунистических» трансформаций. *Россия реформирующаяся*, 6.
- Тощенко, Ж.Т. (2015). Травма и антиномия-новые черты общественного сознания и поведения в современной России. *Журнал социологии и социальной антропологии*, 18(1).
- Абдрахманов, Д.М., Буранчин, А.М. (2014). Деструктивные аспекты социальных трансформаций: аномия, архаика, девиация. *Вестник Пермского университета. Философия. Психология. Социология*, 3(19).
- Тощенко, Ж.Т. (2017). Травма общества: между эволюцией и революцией, *ПОЛИС. Политические исследования*, 1.
- Соколова, Г.Н. (2010). Социально-экономическая ситуация в Беларуси с позиции „культурной травмы”. *Социологические исследования*, 4.
- Смолина, Н.С. (2014). Трансформации ностальгического дискурса о «советском» в постсоветском пространстве. *Вестник Гуманитарного университета*, 3.